

УДК 141.144+165.242.1

Козловський В. П.

orcid.org/0000-0001-8302-3977

ДЕКІЛЬКА СПОСТЕРЕЖЕНЬ ЩОДО КАНТОЗНАВЧИХ СТУДІЙ ІВАНА ЧЕТВЕРИКОВА: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У статті розглянуто один із аспектів малодослідженого філософського доробку вихованця і викладача психології Київської духовної академії Івана Пименовича Четверикова (1875–1969), пов'язаний із його зацікавленістю вченням Канта. Предметом аналізу є передусім концептуальні підходи до вивчення кантівської думки, викладені І. Четвериковим у магістерській дисертації «О Боге как личном существе» (1903), що увиразнює вагомість досліджень людської особи, здійснених у модерній філософії, зокрема й у критичній філософії Канта, а також у низці його статей, що стосуються післякантівських філософських доктрин, пов'язаних із Я. Фрізом, неокантіанськими та феноменологічними підходами. Автор звертає спеціальну увагу на спробу І. Четверикова пов'язати концептуалізацію людської особи із позитивною рецепцією персоналізму Г. Тейхмюллера, а також критичною філософією, що дає змогу розробити персоналістичне розуміння людини як особливого суцього, автономного буття, увиразненого в самосвідомості та свободі.

Ключові слова: Четвериков, Кант, Фріз, Нельсон, Тейхмюллер, Абсолютна особа, персоналізм, кантознавство, трансцендентальний метод, «антропологічний критицизм», проблема пізнання.

Зацікавленість німецькою філософією була однією з визначальних рис, що унаочнювалась при викладанні філософських дисциплін у Київській духовній академії упродовж її історії. Свідченням глибокого інтересу до німецького ідеалізму є низка публікацій професорів і доцентів КДА, що читали не лише філософські дисципліни, а й богословські курси.

З-поміж видатних німецьких філософів, які перебували у фокусі постійної уваги київських духовно-академічних викладачів, особливе місце належить засновникові трансцендентальної філософії*. До філософських здобутків Канта

зверталися не лише з метою історичної оцінки критичної філософії, а й для концептуального осмислення тих різноманітних філософських і богословських питань, що поставали перед дослідниками в їхній викладацькій і науковій діяльності.

на пізнішу добу – другу половину XIX ст. Зокрема знаковою для вітчизняного кантознавства стала і відома промова П. Юркевича «Разум по учению Платона и опыт по учению Канта», виголошена в Московському університеті в 1866 р., – попри те, що вона не є власне кантознавчою розвідкою, містячи філософський аналіз проблеми пізнання під кутом зору платонізму, де кантівська позиція розглядалась як вагомий, але, все ж таки, хибний шлях дослідження можливостей і меж пізнання, зокрема метафізичного. Слід також зауважити, що в духовно-академічному середовищі приділяли увагу не лише Канту, Шеллінгу чи Гегелю, а й сучаснішим авторам – Гербарту, Бенеке, Ульриці, Кругу, Дробішу, Лотце та ін. Цікаво, що саме філософські розмісли Лотце видаються Юркевичу найбільш переконливими з багатьох питань – і теорії пізнання, і метафізики, і психології (Юркевич, 2001, с. 124–128).

* Цікаві спостереження щодо філософських зацікавлень київських духовно-академічних викладачів містить нарис П. Юркевича «Характер и направление современной германской философии», написаний у 1859 р., хоча їхні найвагоміші досягнення у вивченні ідей німецьких філософів припадають

У перші десятиліття ХХ ст. у Києві побачили світ напрочуд цікаві фахові розвідки, що відслідковують вплив кантівської критичної думки на подальший розвиток європейської філософії. З-поміж них – низка праць викладача психології КДА Івана Пименовича Четверикова (1875–1969)*.

Здається, вперше до аналізу поглядів засновника критичної філософії І. Четвериков звертається у своїй магістерській дисертації «О Боге как личном существе. (Богословско-философское исследование)», опублікованій в 1903 р. Головним предметом цієї праці є феномен особи, розглянутий на двох рівнях: особа як вимір (іпостась) Абсолюту, тобто як Абсолютна особа, й особа як характеристика людської індивідуальності. Залучаючи до аналізу широкий історико-філософський матеріал, І. Четверикову вдалося висвітлити не лише тринітарну концепцію Абсолютної особи, а й виявити нові філософські конотації феномена людської особи**. Слід зазначити, що І. Четвериков поділяв, хоча, звісно, з певними застереженнями, позицію відомого німецького філософа кінця ХІХ ст. Г. Тейхмюллера щодо базового значення персональних вимірів сущого. Ця філософія є своєрідно витлумаченою ляйбніцевською монадологією, яку німецький персоналіст вміло використав задля обґрунтування філософського світогляду, сфокусованого на розумінні світу як взаємозв'язку й організації персональних сутностей. Зазначимо, що дослідженню персоналістичної метафізики і гносеології Тейхмюллера та його російських послідовників (О. Козлова, Є. Боброва, Я. Озе) Іван Четвериков присвятив спеціальну розвідку (Четвериков, 1905, с. 120–132). Усе це свідчить, що київський дослідник розглядав персоналізм як такий напрям філософування, що уможливив новий погляд на людину, її буття і самосвідомість, свободу і мораль. Власне кажучи, його звернення в магістерській дисертації до аналізу ідей Канта також зумовлено персоналістичними інтенціями, що притаманні кантівському філософуванню, особливо у сфері практичної філософії – етики і метафізики права. Київський дослідник також погоджувався з кантівським

розрізненням емпіричного і трансцендентально-го виміру людської самосвідомості, людського «Я», як базової передумови персональної автономії і свободи. У цьому зв'язку він зазначає правоту Канта, коли той рішуче розмежовує феноменальну і сутнісну сторони особи, «Я» трансцендентальне, що пізнається тільки мисленням, і «Я» емпіричне (Четвериков, 1903, с. 159).

Слід особливо зазначити, що у своєму аналізі й оцінках кантівської філософії І. Четвериков спирається на найновіші європейські тогочасні кантознавчі дослідження, у рамках яких було запропоновано нові методологічні підходи (психологічний, антропологічний, феноменологічний) до вивчення критичної філософії. У своїх студіях кантівського вчення київський дослідник спирався, зокрема, на кантознавчі розробки М. Шеллера*, П. Наторпа, Г. Ріккерта і В. Віндельбанда, а також філософсько-антропологічні студії кантівського опонента і водночас своєрідного прихильника трансцендентального методу Я. Фріза, німецького філософа першої половини ХІХ ст., чий ідеї мали талановитих послідовників.

Зацікавленість І. Четверикова «школою Фріза» мала під собою вагоме підґрунтя. Річ у тім, що одним із тих, хто відновив цю школу, надав їй «нового дихання», був німецький філософ, математик і логік Л. Нельсон, який у своєму філософуванні спирався на антропологічну інтерпретацію «Критики чистого розуму», запропоновану свого часу Я. Фрізом. Саме Нельсон дійшов цікавих, хоча й неоднозначних, висновків щодо центрального пункту кантівської теоретичної філософії – розуміння особливостей трансцендентального методу, його співвідношення з психологічними й антропологічними підходами до аналізу людського розуму, рефлексії, досвіду, самосвідомості, знання тощо.

Київський дослідник звернув увагу на переінтерпретацію Нельсоном базових концептів кантівської критики розуму – зокрема таких центральних для критичної філософії, як *Spontaneität*, *Affinität*, *Anschauung*, *Reflexion*, здійснену з урахуванням філософсько-антропологічних здобутків Я. Фріза, його базових методологічних принципів аналізу людської суб'єктивності. Зміщення сенсів цих важливих *метатеоретичних*

* Постать і доля Івана Четверикова тривалий час були оповиті вигадками. Лише в останні роки вдалося з'ясувати достеменні факти біографії цієї непересічної людини – передусім завдяки «архівним розкопкам» відомої дослідниці М. Ткачук (Ткачук, 2016). Деякі біографічні уточнення зроблені П. Сизинцевим (Сизинцев, 2016).

** Зазначимо, що у процесі свого дослідження Четвериков уважно аналізує концептуальні уявлення про людину, її природу, персональні виміри людини Спінози, Фіхте, Канта, Гегеля, Мілля, Вейсе, Тренделенбурга, Ульриці, Шопенгауера, Гарпмана, Спенсера та ін.

*** Цікаво, що І. Четвериков посилався на працю М. Шеллера «*Transzendente und die Psychologische Methode. Eine grundsätzliche Erörterung zur philosophischen Methodik*» (1900), де німецький філософ намагався визначити особливості різних філософських методів, зокрема, трансцендентального (Scheller, 1900, s. 37–40). У певних сюжетах Четвериков апелював до Гуссерля, його «*Logische Untersuchungen*» (1900). Це свідчить про добру обізнаність київського автора у найновіших філософських розробках, орієнтацію на сучасні напрями філософування.

концептів критики розуму в бік антропологічного тлумачення, а не лише суто трансцендентального, надає новий поштовх для розв'язання ще однієї проблеми – з'ясування витоків складних і заплутаних моментів кантівського вчення про трансцендентальну єдність аперцепції, включно зі складною проблематикою трансцендентальної дедукції категорій. Відомо, що, за Фрізом, трансцендентальна теорія самосвідомості власне й є філософською антропологією – доктриною, яку Кант не створив, але яку, на думку Нельсона, конче потрібно створити. Філософську антропологію Фріза, вважав Нельсон, коректніше було б позначити як трансцендентальну психологію: «Оскільки ми відштовхуємось не від індивідуальної форми свідомості, – пише дослідник, – а базуємось на загальній внутрішній формі життя, у її належності розуму, як основи свідомості, як норми і віддзеркалення правил її діяльності. Якщо не можна позначити це як завдання психології – найменуванням нам не потрібно особливо перейматися, – можна використати непевне слово “теорія пізнання”, чи назвемо це, з урахуванням нашої мети й інтересів, трансцендентальною психологією або, також, філософською антропологією – тоді будемо, все ж таки, за всіх обставин і з урахуванням завдання психології схоплювати внутрішній досвід у його постійному бутті» (Nelson, 1906, s. 26).

Із чим же конкретно має справу трансцендентальна психологія? Відомо, що цей різновид психологічного вчення започатковано засновником критичної філософії у першому виданні «Критики чистого розуму» (1781). Тож, на переконання київського дослідника, для Я. Фріза, як і його послідовника Л. Нельсона, трансцендентальна психологія є вченням, що має справу не з генезою чи описом психічних переживань, а з теорією психіки, із з'ясуванням її форм і основ. Ця трансцендентальна психологія має велике значення для теорії пізнання і, насамперед, для з'ясування тих концептів (знання, споглядання, відчуття та ін.), якими вона постійно оперує (Четвериков, 1908, с. 423). Натомість вагомість трансцендентальної психології для осмислення базових концептів пізнання має таку силу, що Нельсон навіть вважав припустимим стверджувати «неможливість теорії пізнання» як окремої, самостійної філософської науки. Своє розуміння цієї проблеми він виклав у монографії «Über das sogenannte Erkenntnisproblem» (1908), де намагався віднайти підстави для спростування теорії пізнання як самостійної філософської дисципліни, довести залежність її концептів від ґрунтовніших дисциплін (зокрема від трансцендентальної

психології). Попри те, що його «антигносеологічне» гасло – філософія без гносеології – вочевидь не відповідало загальній тенденції часу щодо інтенсивних пошуків нових шляхів, підходів, методів у царині саме теорії пізнання, це не зупинило Нельсона у його намірі подолати, нарешті, «рабство гносеологічної догми» (Nelson, 1908, s. 10). Отже, фундаментальні виміри розуму, які вповні «спрацьовують» у філософських дослідженнях, зокрема в так званій гносеології, по-справжньому описуються в рамках філософської антропології (за Фрізом), чи трансцендентальної психології (за Нельсоном). На переконання Нельсона, до процесу осмислення можливостей розуму пізнавати світ, а також внутрішні стани людини, гносеологія має опосередкований стосунок; вона є «вторинна дисципліна», попри всі намагання її adeptів довести зворотне – її першість у дослідженні проблеми пізнання, а отже, її концептуальну значущість.

Ще одна важлива концепція «школи Фріза», яка привернула увагу І. Четверикова – вчення про аперцепцію, її значення для людського досвіду, а також для пізнання як зовнішнього світу, так і внутрішніх станів людини – самовідчуття, переживання, оцінок тощо. Я. Фріз, як відомо, розрізняв три взаємопов'язані види аперцепції: реальну, формальну і трансцендентальну. Остання поєднує дві попередні – відчуття існування власного «Я» (реальна) та форми (категорії) самодіяльності розуму (формальна). Фріз надавав особливого значення реальній аперцепції, оскільки в ній присутнє відчуття себе не лише як явища (що характерно для позиції Канта), а й як самодостатньої сутності, або, кажучи кантівською мовою, «ноумена». Фріз стверджував, на протигагу Канту, що в актах самопізнання розум розкриває істинні параметри людського «Я», причому розуму вдається оминати пастку тих антиномій і паралогізмів, на яких наголошував Кант у «Критиці чистого розуму». І. Четвериков привертає увагу до принципового моменту позиції Фріза та його послідовників: «Як у зовнішньому відчутті ми переживаємо самі об'єкти, так і у внутрішньому ми водночас безпосередньо відчуваємо наше буття, але з цих переживань ми можемо опосередковано, рефлексивним шляхом пізнати зміст цього “Я”, тобто, розкрити зміст чистої аперцепції» (Четвериков, 1908, с. 428–429). Цікаво, що Фріз критикував кантівську теорію сприйняття за те, що вона ґрунтувалася на каузальності, тобто, передбачала, що сприйняття збуджується зовнішньою річчю, хоча це зовсім не означає, що ми її пізнаємо її як річ у собі. Попри це зберігається момент зовнішнього

збудження, як причини суб'єктивного сприйняття речей. Тому, хоч би як Кант ускладнював свою теорію сприйняття (апелюючи, зокрема, до внутрішнього «самоафіціювання»), зміст дається саме в чуттєвому сприйнятті. Наголошуючи цей момент, Фріз стверджує: «Весь зміст полягає у чуттєвому сприйнятті досвіду» (Fries, 1807, s. 8). Причому каузальна залежність сприйняття від зовнішніх речей, на його думку, виглядає у засновника критичної філософії дещо своєрідно – зовнішні речі сприймаються не як щось предметне, а лише як матеріал чуттєвого сприйняття, і отримують свою предметність (на боці суб'єкта пізнання – це є зміст речі, оскільки він постає як щось структуроване, оформлене) завдяки діяльності розсудку. Згідно з Фрізом, ця предметність (чи певним чином структурований зміст речі) дається суб'єкту не після чуттєвого сприйняття, а разом з ним. Зрозуміло, що Кант не міг тлумачити цю проблему в такому річищі, оскільки це потребувало б визнання, що матеріал чуттєвого сприйняття не просто залежить від речей у собі,

а є предметною даністю саме цієї речі. І. Четвериков, звертаючи увагу на цю відмінність позицій Канта і Фріза, зазначає, що, за вченням Канта, свідомість у процесі пізнання «збуджується» зовнішньою причиною, внаслідок чого нам дані лише явища, але ніколи не річ у собі, що зумовила їх; натомість, з огляду Фріза, «збуджувальне начало» наявне не лише у зовнішньому, а й у внутрішньому відчутті (Четвериков, 1908, с. 428). Зрештою, на переконання Четверикова, кожен із цих філософів – Кант і Фріз – йде своїм шляхом. І хоча, безперечно, філософування Фріза суттєво залежить від кантівських ідей, йому вдалося започаткувати новий напрям філософії – «антропологічний критицизм», що виявляє свою методологічну ефективність у процесі дослідження складних проблем свідомості, апіоризму, пізнання.

Підбиваючи підсумки нашої стислої розвідки, можемо зазначити, що праці І. Четверикова є вагомим надбанням вітчизняного кантознавства. І це лише перший крок на шляху ґрунтовного вивчення здобутків талановитого дослідника.

Список посилань

- Сизинцев, П. В. (2016). Аналитический обзор магистерского труда профессора И. П. Четверикова. *Успехи современной науки*, 9 (11), 108–110.
- Ткачук, М. Л. (2016). Четвериков Иван Пименович. В М. Л. Ткачук (Упоряд., наук. ред.), В. С. Брюховецкий (Відп. ред.), *Київська духовна академія в іменах: 1819–1924: енциклопедія в 2 т.* Т. 2: Л–Я (с. 796–802). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Четвериков, И. П. (1903). *О Боге как личном существе. (Богословско-философское исследование)*. Киев: Тип. Н. А. Гирич.
- Четвериков, И. П. (1905). Критический индивидуализм в русской философии. Историко-критический очерк. *Труды Киевской духовной академии*, 9, 120–132.
- Четвериков, И. П. (1908). Метод философии Фриза и его новой школы. *Труды Киевской духовной академии*, 3, 422–462.
- Юркевич, П. Д. (1866). Разум по учению Платона и опыт по учению Канта. *Московские университетские известия*, 5, 321–392.
- Юркевич, П. Д. (2001). Характер и направление современной германской философии. *Вопросы философии*, 7, 120–128.
- Fries, J. F. (1807). *Neue Kritik der Vernunft*. Heidelberg: Mohr and Zimmer.
- Nelson, L. (1906). Die kritische Methode und das Verhältnis der Psychologie zur Philosophie. Ein Kapitel aus der Methodenlehre. In G. Hessenberg, K. Kaiser und L. Nelson (Hrsg.). *Abhandlungen der Fries'schen Schule. Neue Folge. Erster Band*. Göttingen, 1–88.
- Nelson, L. (1908). *Über das sogenannte Erkenntnisproblem*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Scheler, M. (1900). *Die transzendente und die psychologische Methode: eine grundsätzliche Erörterung zur philosophischen Methodik*. Leipzig: Verlag der Dürr'schen Buchhandlung.

V. Kozlovskiy

SEVERAL OBSERVATIONS ON KANT'S EXPLORATION BY IVAN CHETVERIKOV: THE EUROPEAN CONTEXT

The article covers the insufficiently researched philosophical work by Ivan Chetverikov (1875–1969), who was a talented scientist and tutor at KTA and whose creative activity was performed during the last decades of this theological school. The analysis of philosophical works by Chetverikov shows his interest in Kant's critical thinking and those latest trends of studying the Kant's views that were widespread around Europe at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century. The article analyses those conceptual approaches that Chetverikov showed in several of his works: 1) in the treatise "About God as a Personal Being" (1903), where the attention is focused not only on theological thoughts about the "Trinitarian question", but also on the philosophical analysis of the human being. In this treatise, the author demonstrates the validity of those investigations of the human being that were performed in the modern philosophy, in Kant's critical philosophy in particular. Chetverikov's attention to the peculiarities of philosophical conceptualization of the human being was also possible by a positive perception of G. Teichmüller's personalism, for whom the central problem of metaphysics was the question about being. What is more, the being is considered not only in the

meaning of the logical connection (copula) between the subject and predicate or that very power that imposes the essence but also as a subject imposed as Self, that is the one having personal traits. From the point of view of the Kyiv investigator, the exactly critical philosophy makes possible the personalised understanding of a human as a special being that exists in an autonomous mode of existence, which is expressed in consciousness, Self, and freedom. 2) In the works where the Kyiv researcher analyses the after-Kant philosophical studies, in particular, the doctrines connected with J. Fries and with neo-Kantianism and phenomenological approaches that explore the problem of the philosophical method in a new way. In the article, those concepts are analysed that express the so-called "anthropological criticism" by Fries and his followers, and the position of Chetverikov is revealed towards the newest courses of Kant studies and its issues of that time.

Keywords: Chetverikov, Kant, Fries, Nelson, Teichmüller, absolute person, personalism, Kant's studies, transcendental method, «anthropological criticism», problem of cognition.

Матеріал надійшов 14.03.2017

УДК 27-1:378.6(477-25)

Пастушенко Л. А.

orcid.org/0000-0002-0619-7321

РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКА ПУБЛІЦИСТИКА ВИХОВАНЦЯ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ ЄВГЕНА КАПРАЛОВА

У статті вперше здійснено цілісний аналіз релігійної публіцистики Євгена Капралова, київського мислителя та церковного діяча початку ХХ ст. Доведено, що у його творчості увиразнено характерні риси київського духовно-академічного філософування – акцентування світоглядного значення філософії, ідеалістична настанова у вирішенні стрижневих філософських питань, критика поширених у тогочасному суспільстві нігілістичних та антирелігійних умонастроїв, матеріалістично-позитивістського світогляду, соціалістичних ідей. Реконструйовано оригінальний погляд Є. Капралова на історію людського духу через призму протистояння між релігійним та антирелігійним (реалістичним) життєрозуміннями. Виокремлено науково значущі результати осмислення Є. Капраловим проблематики суспільного, церковного та освітянського реформування.

Ключові слова: духовно-академічна філософія, філософія історії, релігійний світогляд, матеріалізм, позитивізм, соціалізм, церковне реформування, соборність, Київська духовна академія, Євген Капралов.

Вивчення історії київської духовно-академічної філософії не може обмежитись зверненням до філософської спадщини київської духовно-академічної професури. Адже «речниками» київської духовно-академічної філософії стали не тільки викладачі Київської Академії, а й її вихованці, які у своїй творчості оприявнили характерні ознаки київської духовно-академічної традиції філософування. Цю тезу підтвердимо, здійснюючи аналіз творчого доробку вихованця

Київської духовної академії, відомого київського церковного діяча і релігійного мислителя Євгена Зотиковича Капралова (1868–1933)*.

У творчості Є. Капралова відображено певну тенденцію, прикметну для інтелектуального життя Києва та Росії початку ХХ ст., – зорієнтованість тогочасних мислителів не так на теоретичну

* Про основні віхи життя та діяльності Є. Капралова див.: (Пастушенко, 2015а).